

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی ، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A»

گرایش : تاریخ ایران اسلامی

عنوان :

معاهده آخال و نقش آن در تثبیت مرزهای ایران

استاد راهنما :

دکتر مهری ادریسی

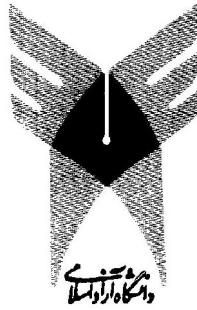
استاد مشاور :

دکتر سکینه سعیدی

نگارش :

حمید سدیدي

تابستان ۱۳۹۱

ISLAMIC AZAD UNIVERSITY

Shahrood Branch

**Faculty of Humanity Sciences
Department of History – "M.A" Thesis
on Iran History in Islamic period**

Subject :

**Akhal treaty and its role in stabilization
of Iran borderlines**

Thesis Advisor :

Mehry Edrisi ph.D.

Consulting Advisor :

Sakineh Saedi Ph.D

By:

Hamid Sadidi

Summer 2012

سپاسگزاری :

فرصت را مغتنم دانسته و بدینوسیله مراتب تشکر و ارادت خود را به محضر اساتید بزرگوارم استاد راهنما سرکار خانم دکتر مهری ادیسی و استاد مشاور سرکار خانم دکتر سکینه سعیدی که زحمت راهنمایی و مشاوره این رساله را عهده دار بودند تقدیم می دارم و سرافرازی و شادکامی و توفیق روز افزون ایشان را از خداوند متعال خواستارم . همچنین از مدیر محترم گروه تاریخ جناب آقای دکتر احمد اشرفی و از تمامی اساتید فاضل و دانشمند گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود که تمامی اندوخته هایم را مدیون زحمات این بزرگواران می باشم تشکر و قدردانی می نمایم .

تقدیم به :

همسر دلسوز و مهربانم به پاس تمام زحماتش و فرزندانم ، که وجودشان
گرمابخش زندگیم و بزرگترین مشوق و همراه من در طول تحصیلاتم بودند .
موفقیت و سربلندی ایشان را از ایزد منان آرزومندم .

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
چکیده.....	۱
مقدمه.....	۲

فصل اول : کلیات تحقیق

۱-۱- بیان مسأله.....	۵
۱-۲- اهداف تحقیق.....	۶
۱-۳- طرح سوال.....	۷
۱-۴- ارائه فرضیات.....	۷
۱-۵- پیشینه ادبیات تحقیق.....	۷
۱-۶- روش و ابزار تحقیق.....	۹
۱-۷- موانع و مشکلات تحقیق.....	۹
۱-۸- فصل بندی پژوهش.....	۱۰
۱-۹- نقد و بررسی منابع تحقیق.....	۱۰

فصل دوم : نگاهی اجمالی به اوضاع سیاسی نظامی ایران دوره قاجار با تکیه بر مسأله هند

۱-۲- اوضاع و احوال سیاسی ایران در قرن نوزدهم.....	۱۸
۱-۱-۲- ساختار سیاسی ایران در دوره قاجار.....	۱۸
۲-۲- میزان اطلاعات رجال و دولتمردان از وقایع جهان.....	۲۷
۳-۲- ساختار نظامی ایران در دوره قاجار.....	۳۷
۴-۲- مسأله هند در قرن نوزدهم میلادی و نقش ایران در آن.....	۴۶
۵-۲- روابط ایران و روسیه و توسعه طلبی روسیه.....	۴۸
۱-۵-۲- عهدنامه گلستان.....	۵۳
۲-۵-۲- عهدنامه ترکمانچای و تحلیل و بررسی پیامدهای آن.....	۵۵
۳-۵-۲- نقش دول اروپایی در زمینه تحمیل معاهده از طرف روسیه بر ایران.....	۵۹
۶-۲- انگلیس و نقش آن در مسأله هند.....	۶۶
۷-۲- علل و زمینه های واگذاری امتیازات از سوی ایران به کشورهای دیگر.....	۶۸

فصل سوم : جنگ مرو (۱۲۷۷-۱۲۷۶ق/۱۸۶۰-۱۸۵۹م)

۱-۳- علل و زمینه های آغاز جنگ.....	۷۲
۲-۳- مراحل جنگ.....	۷۷

۳-۳- علل شکست سپاه ایران.....	۸۰
۳-۴- نتایج جنگ مرو.....	۸۲
۳-۵- وضعیت امنیت و تجارت در خراسان	۸۴
۳-۶- روابط ترکمن ها با مرزداران (کردها) و تاثیر این روابط.....	۸۵

فصل چهارم : روابط ایران با ترکمن ها پس از جنگ مرو تا معاهده آخال

۴-۱- واکنش دولت ایران به حملات ترکمن ها.....	۹۵
۴-۲- بررسی پیشینه توسعه طلبی روسها در ترکستان و ماوراء النهر.....	۱۰۰
۴-۳- درخواست کمک ترکمن ها از ایران و انگلیس.....	۱۰۳
۴-۴- جنگ ترکمن ها با روسها.....	۱۰۶
۴-۵- اولین برخورد با روسها.....	۱۱۰
۴-۶- سقوط گوگ تپه.....	۱۱۴

فصل پنجم : معاهده آخال و پیامدهای آن (۱۲۹۹ ق/ ۱۸۸۱ م)

۵-۱- مقدمات و زمینه های انعقاد قرارداد آخال.....	۱۱۷
۵-۲- بررسی مفاد و نتایج معاهده آخال.....	۱۱۸
۵-۳- تعیین مرزهای شمال شرقی ایران.....	۱۲۷
۵-۴- تجدید نظر و بازبینی قرارداد.....	۱۳۲
نتیجه گیری.....	۱۳۵
منابع و مأخذ.....	۱۳۹
چکیده انگلیسی.....	۱۴۴

چکیده :

معاهده آخال و نقش آن در تثبیت مرزهای ایران عنوان پایان نامه ای است که پیش رو دارید با توجه به اینکه دوره قاجار عصر امتیازات نام گرفته است اما یکی از معاهداتی که کمتر در کتب تاریخی به آن توجه شده معاهده آخال می باشد .

این پژوهش بر آن است تا با هدف بررسی موضوع معاهده آخال در دوره قاجاریه ، بر اساس روش علمی مستدل تاریخی به زمینه های شکل گیری این معاهده و نقش آن در تثبیت مرزها بپردازد .

روسیه تزاری در آغاز قرن نوزدهم پس از اصلاحات پترکبیر که صاحب کشوری ثروتمند و قدرتمند و سازمان یافته با ارتشی مدرن و مجهز شده بود ، توسعه طلبی خود را در سرزمینهای متعلق به ایران در حالی شروع کرد که ایران پس از حدود یک قرن جنگهای داخلی و خارجی که بعد از فروپاشی صفویه شروع شده بود ، منابع مالی و انسانی خود را از دست داده بود و دچار گرفتاریهایی چون : عدم آگاهی دستگاه حاکمه از تحولات بین المللی ، سیستم استبدادی قاجاریه ، قشون قبیلہ ای و نامنظم و فقدان تجهیزات ، شکست ایران در جنگ مرو و ناتوانی دولت قاجار در برقراری نظم و امنیت نواحی استرآباد و شمال شرقی ایران شده بود .

مساله هند به عنوان یک موضوع محوری در تحولات قرون نوزده و بیست میلادی نقش عمده ای را ایفا کرده است . تمام این عوامل باعث توجه قدرتهای بزرگ اروپایی برای تحقق و تعقیب منافع استعماری شان در ایران گردید . روسها با تحمیل معاهدات گلستان و ترکمانچای در اوایل قرن نوزده ، زمینه نفوذ و سلطه همه جانبه خود را بر ایران فراهم نمودند و شرق دریای خزر، ترکمنستان و ماوراءالنهر را آماج حملات خود قرار دادند که این امر به تشدید رقابت و توجه بیشتر استعمارگران روس و انگلیس به ترکستان به عنوان منطقه حایل دفاعی برای هند منجر و باعث از دست رفتن مناطق زیادی از ایران گردید . با استفاده از این شرایط ، روسیه در نیمه دوم قرن نوزدهم معاهده آخال را بر ایران تحمیل نمود . روسها با اقدامات متجاوزانه خود پس از عهدنامه آخال نشان دادند به این معاهده بسنده نکرده و در پی پیشروی بیشتر در خاک ایران و شاید در اندیشه رسیدن به خلیج فارس هستند .

واژگان کلیدی : معاهده آخال ، قاجار ، ایران ، روسیه ، ترکمانان ، آسیای مرکزی

مقدمه :

روسها حداقل از زمان اتحاد تزار اول با ناپلئون بناپارت که در سال ۱۲۱۴ ق/ ۱۸۰۰ م صورت گرفت سودای تصرف هندوستان را در سر داشتند. هرچند که با روی کار آمدن الکساندر اول این نقشه خنثی شد ولی روسها در سالهای بعد به هیچ وجه از این فکر منصرف نشدند و با رسیدن به سرحد طبیعی ارس طی معاهده ترکمانچای به مقاصد ارضی خود در شمال غربی ایران دست یافته بودند، اکنون وقت آن بود که توسعه طلبی خود را در سرزمینهای شرق دریای مازندران ادامه دهند آنها با پیشروی در این مناطق امتیازات سیاسی و اقتصادی عمده ای را به دست می آوردند و با نزدیک شدن به مرزهای هند، هم به بازارهای اقتصادی آسیا دست می یافتند و هم موقعیت انگلستان را در هند به خطر می انداختند. مهمتر اینکه با محاصره دریای مازندران از ورود دیگر دول قدرتمند به آن جلوگیری می کردند و به انحصار این دریا که در عهدنامه ترکمانچای نیز بر آن پای فشرده بودند، تحقق می بخشیدند. جنگ اندازی روسیه به مرزهای شمال شرقی ایران بدنبال شکست ایران (۱۸۶۰م) در جنگ مرو بود که از سال ۱۲۹۰ ه ق/ ۱۸۷۳ م آغاز شد و در سالهای بعد ادامه یافت تا اینکه ژنرال اسکوبلف در ۱۲۹۸ ه ق/ ۱۸۸۰ م به سرزمین ترکمانان تکه حمله برد و آخرین پایگاه آنان یعنی گوگ تپه را به تصرف خود در آورد، و نیز با گسترش حضور بریتانیا در مصر به چنین کامیابی دست یافتند. به باور روسها تصرف مرو و آخال از سوی آنها ایران را از تجاوزات ترکمانان تکه، مرو و آخال نجات می داد. حال آنکه این تحدیدات محلی سالهای بعد نیز ادامه داشت و دولت روسیه هیچ اقدامی به منظور پیشگیری از آنها به عمل نیاورد. دلیل دیگر توجه روسها به آسیای مرکزی و ترکستان این بود که دولتهای اروپایی در جنگهای کریمه و متعاقب آن در کنگره برلین ۱۲۹۶ ق/ ۱۸۷۹ م نشان دادند که به روسها اجازه نخواهند داد متصرفات خود را در بالکان و قاره اروپا گسترش دهد شکست آنها در جنگهای کریمه و بالکان به منزله ی پایان توسعه طلبی روسها در اروپا بود و این امر جدیت آنها را در متمرکز ساختن فتوحات خود در شرق دریای خزر و رسیدن به هندوستان از طریق هرات دو چندان ساخت. به خصوص آنکه انگلیسی ها در هندوستان بواسطه بروز انقلاب سپاهیان (سیپوی ها) گرفتاری پیدا کردند.

انگلستان رقیب آسیایی روسیه نیز در این زمان درگیر شورشهای مستعمراتی خود بود و قادر به اقدام عملی در برابر پیشروی روسها نبود. هر چند انگلیسی ها نشان داده بودند که بدون اتحاد با دیگر دول اروپایی آنها حریف

نظامی دول قدرتمند حداقل در خشکی نیستند. به همین دلیل هم در برابر پیشروی روسها در این مناطق غیر از توصیه و عکس العمل دیپلماتیک کار دیگری انجام ندادند، بی شک عدم مخالفت

انگلیسی ها با سیاست های تجاوزکارانه روس ها و بی کفایتی و اهمال حکام و سیاستمداران ایرانی در اثبات حاکمیت و مالکیت خود بر مناطق آسیای مرکزی عامل مهمی بود تا روس ها بتوانند بدون هیچ مقاومتی و مزاحمتی پرچم خود را در آسیای مرکزی به اهتزاز در آورند و به حاکمیت اسمی ایران در آن مناطق پایان دهند . انگلیسیها با جدا ساختن هرات از ایران ، سلطه و اعمال نفوذ ایران بر مرو را نیز از بین بردند چرا که راه مواصلاتی مرو از هرات می گذشت و با این اقدام خود جدایی این شهر را از ایران تسریع کردند . از سوی دیگر دولت ایران هم قادر به اعمال نفوذ در این مناطق نبود خوانین مرو و بخارا و و خیوه و سایر نواحی ترکستان تا زمان فتحعلی شاه از دولت ایران اطاعت می کردند و حاکمیت ایران بر این نواحی هرچند به صورت صوری اعمال می شد ، اما پس از شکستهای ایران از روسیه نفوذ مادی و معنوی ایران در این سرزمین ها از بین رفت و خوانین مزبور دیگر اعتنایی به حکومت ایران نداشتند و خود را مستقل می دانستند ، با این حال دولت ایران حاضر به پذیرش استقلال آنها نبود و چندین بار توانست سرکشی های آنان را سرکوب نماید ، تا اینکه در جنگ مرو ۱۲۷۷ق/ ۱۸۶۰م ترکمانان شکست سختی بر قشون ایران وارد کردند و از آن پس بر قاجارها مسلم شد که قادر به اعمال نفوذ در این سرزمینها نمی باشند . دولت روسیه از جنگ مرو بهره برداری کرد و بر شدت و سرعت حملات خود افزود . دربار و رجال ایران هم که خود را قادر به مقابله با روسها نمی دید و از انگلیسیها هم جوابی جز سخنان مبهم و وعده های توخالی دریافت نمی کردند ، ناچار با پیشروی روسها کنار آمدند . و ناصرالدین شاه از شنیدن خبر سقوط آخال اظهار شادمانی کرد . و این چنین عهدنامه آخال در سال ۱۲۹۹ق / ۱۸۸۱م بین ایران و روسیه منعقد شد .

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱- بیان مسأله

معاصر شدن دوره شاهان قاجار با رشد و توسعه علوم و فنون در قرن نوزدهم، موجب شد تا شاهان قاجار اسیر سیاستهای استعمارگرانه قدرتهای بزرگ جهانی گردند، انگلیس که چشم طمع به هند و خاورمیانه و آسیای میانه داشت از یکسو و از سوی دیگر همسایه شمالی، روسیه تزاری که دستیابی به آبهای گرم دریاهای پیرامون اقیانوس هند و همچنین سرزمین هند و راه های بازرگانی منتهی به هند را در سرداشت. فقدان کفایت سیاسی و عدم توان نظامی شاهان قاجار در مجموع ایران را ناخواسته اسیر تمایلات روسیه تزاری و انگلیس نمود و این روند در مجموع باعث شکل گیری جنگهایی بین ایران و روسیه تزاری شد که با عهدنامه های گلستان و ترکمنچای برای مدتی خاتمه یافت، اما زیاده خواهی روسیه تزاری در توسعه اراضی تحت سلطه خود، خصوصاً شکست آنان در جنگهای بالکان و ناامید شدن از اهداف خود در غرب، رو به سوی شرق گذاشت و از وضعیت ملوک الطوائفی ترکستان و ماوراء النهر و ضعف سیاسی و نظامی ایران بهره گرفت و به جوامع آسیای میانه در ترکستان و ماوراء النهر حمله برد و توانست ضمن تصرف آنها، خود را به هند نزدیک سازد و راه های بازرگانی آن منطقه را تحت سلطه خود در آورد. این روند در نهایت با بستن پیمان آخال چنان شد که ایران با ترک برخی از روستاهای منطقه به جنوب رود اترک رانده شد و مرزهای ایران آن روزگار به مرزهای فعلی کشور نزدیک گردید.

تحقیق حاضر بر این است تا با مطالعه و بررسی منابع و مآخذ مشخص سازد، چه عواملی موجبات چنین روندی در قرن نوزدهم شد؟ همچنین اطلاع از این امر که چرا روسیه تزاری برای توسعه اراضی خود رو به شرق گذاشت؟ و همچنین علت موفقیت های سریع روسیه تزاری را در جنگهای آسیای میانه و ماوراء النهر روشن نماید که آیا علاوه بر نیروی نظامی قوی روسیه تزاری آیا حکومتهای محلی ضعیف در ترکستان و ماوراء النهر در پیروزی روسیه تأثیر گذار بوده است؟ و آیا مزاحمتها و حملاتهای گاه گاه اقوام ساکن در ترکستان و ماوراء النهر در هجوم به

مناطق مرزی ایران ، در چشم پوشی ایران از حملات روسیه تزاری به منطقه نقش داشته است ؟ و چه میزان ضعف سیاسی و نظامی ایران در عدم مداخله و یا عدم اعتراض به روسیه تزاری در هجوم به مناطق متصرفه ایران نقش و تاثیر داشته است ؟ آیا روسیه با هجوم به این مناطق قصد نزدیکی به هند را داشته است ؟ آیا با چنین عملی قصد عرض اندام در مقابل با انگلیس در هند داشته است ؟ و یا اینکه هدفش به تحت سلطه در آوردن راه های بازرگانی آسیای میانه و ماوراء النهر بسوی هند بوده است ؟ و چرا ایران در مقابل توسعه طلبی روسیه در شرق اقدامات قانونی و سیاسی لازم را به عمل نیاورد ؟

عمدتاً شناخت عمیق تر مسائل و پدیده های اجتماعی زمانی بهتر صورت می گیرد که آنها با استفاده از روشهای علمی مورد بررسی و مطالعه قرار گیرند ، موضوع مورد بررسی حاضر از دو جهت دارای اهمیت اساسی است ، نخست اینکه موضوع پژوهش مربوط به یک مقطع از تاریخ معاصر ایران تلقی می شود که بدلائلی چند، موقعیت جغرافیائی و تاریخی آن را تحت تاثیر قرار داده است و دوم این که بررسی مطابق با شیوه های علمی و برخوردار از مستندات واقعی و قابل قبول انجام می شود ، به همین منظور پژوهش حاضر از اهمیت و ضرورت لازم برای تحقیق و بررسی برخوردار می باشد . بنابراین از طریق چنین مطالعات و بررسی هایی می توان گوشه های تاریک و یا مبهم تاریخ کشورمان را شناسائی کرده و یا اینکه بنحو دقیقتر و عمیقتری آن پدیده را مورد تبیین و تحلیل قرار داد . عدم انجام و اجرای چنین پژوهشهایی علاوه بر اینکه موارد فوق الذکر را روشن نخواهد ساخت ، بلکه ادبیات مربوط به پژوهشهای تاریخی کشورمان ضعیف شده و از توانایی دانش پژوهان و دانشجویان در راستای تبیین و تحلیل پدیده های تاریخ خواهد کاست و این امر می تواند روند تحول و رشد علمی و دانشگاهی را در کشورمان با کاستی مواجه سازد .

۱-۲- اهداف تحقیق :

- ۱- شناخت نقش معاهده آخال در تثبیت مرزهای ایران
- ۲- شناخت عوامل مؤثر در حمله روسیه تزاری به ماوراء النهر و ترکستان
- ۳- شناخت جنبه های مجهول پیمان آخال و اوضاع سیاسی و مسایل و حوادث کشورمان در دوران قاجار
- ۴- اطلاع از رقابت سیاسی و تجاری انگلیس و روسیه در تسلط بر سرزمینهای خاور میانه و هند
- ۵- شناخت نقش هند در حمله روسیه به ماوراء النهر و سیاست استعماری انگلیس در هند

۱-۳- طرح سوال

۱-۳-۱- سوال اصلی

چگونه معاهده آخال بر تثبیت مرزهای ایران اثر گذاشت؟

۱-۳-۲- سوالات فرعی

- ۱- چگونه شکست روسیه در نبرد بالکان موجب حمله این کشور به آسیای مرکزی و ترکستان شد؟
- ۲- چگونه حفظ امنیت راههای بازرگانی ماورالنهر به هند منتهی به شکل گیری پیمان آخال گردید؟
- ۳- چگونه رقابت روسیه و انگلیس منجر بشکل گیری پیمان آخال شد؟

۱-۴- ارائه فرضیات

فرضیه ها بر اساس سوالات مطروحه در این تحقیق بشرح ذیل اند.

۱-۴-۱- فرضیه اصلی

پیمان آخال در تثبیت مرزهای زمینی ایران و آسیای مرکزی و ترکستان تاثیرگذار بوده است .

۱-۴-۲- فرضیات فرعی

- ۱- حمله روسیه به آسیای مرکزی و ترکستان منجر از شکست روسیه در جنگ بالکان (نا امیدی در نیل به هدف) می باشد.
- ۲- ناتوانی دولت قاجار به لحاظ کنترل سیاسی و نظامی اقوام مستقر در ماورای النهر و برقراری امنیت برای کاروانهای تجاری روسها یکی از عوامل موثر در انعقاد این قرار داد بود .
- ۳- رقابت روسیه تزاری و انگلیس در تصرف و استعمار سرزمینهای خاورمیانه و هند موجب شکل گیری پیمان آخال شده است .

۱-۵- پیشینه ادبیات تحقیق:

محقق کم و بیش اطلاعاتی از تحقیقات انجام شده در رابطه با موضوع دارد از جمله در پایان نامه ارشد خانم زینب جلالیان با موضوع بررسی معاهدات ایران و روس از دوره قاجار تا مشروطه ، می نویسد انگلستان با آگاهی از نیاز ایران به یک متحد اروپایی تلاش کرد تا با انعقاد معاهدات مختلف روسیه را مشغول نگهدارد تا بتواند بسهولت در هند مستقر گردد این امر باعث شد تا ایران درگیر جنگ با روسیه شود و در نهایت بعد از شکست ملزم به انعقاد قراردادهای پیمانها و عهد نامه ها شود بدید ترتیب ایران به خط مقدم دفاع از هند تبدیل و قربانی منافع انگلیس شد این پژوهش ضمن بررسی معاهدات مختلف بصورت مستقل به پیمان آخال نیز اشاره نکرده است . در پایان نامه ارشد آقای عبدالمحمد عزیزیان با موضوع ترکمنها و نقش آنها در روند تاریخ ایران از

تشکیل دولت قاجار تا معاهده آخال اشاره دارد این اقوام از سوی حکمرانان نواحی مرزی تحریک می شدند تا به خراسان و استرآباد حمله برند از سوی دیگر روسیه در جنگ بالکان موفق به توسعه طلبی نشده بود لذا به ماوراءالنهر حمله برد انگلیس این عمل روسیه را برخلاف منافع خود در هند دیدند و قصد نمودند تا در ماوراءالنهر و ترکستان یک حایل دفاعی برای هند بسازد اما روسیه توانست ازبکان و ترکمنان را شکست دهد و بدین ترتیب زمینه مناسب برای انعقاد پیمان آخال فراهم گردید پژوهشگر ضمن پرداختن به ترکمن ها و حملات آنها و ازبکان به رقابت روسیه و انگلیس اشاره کرده است درحالیکه سایر اقوام نیز در حوادث و وقایعی که موجب حمله روسیه به ماوراءالنهر و ترکستان شد نقش داشته اند و ایران نیز هیچ اعتراضی به این حملات نداشت چون همواره از سوی اقوام ساکن در مناطق مورد تعرض واقع می شد . در کتاب روابط ایران و روسیه در نیمه اول قرن نوزده براساس منابع و اسناد از آقای احمد الیاسی وی پس از پرداختن به روابط ایران و روسیه به معاهدات گلستان و ترکمنچای اشاره دارد همچنین به مداخلات انگلیس در ایران و رقابت این کشور با روسیه پرداخته و در پایان زمینه های مختلف اجتماعی و سیاسی شکل گیری پیدایش معاهده آخال را بیان می کند مطالب این کتاب در بیشتر موارد از سوی سایر مورخین مورد نقد قرار گرفته و اشکالات چندی بر آن وارد ساخته اند . آقای محمد چگینی در وبلاگ گروه تاریخ دانان مقاله ای تحت عنوان معاهده آخال گامی جهت انقطاع فرهنگی و سیاسی ماوراءالنهر از ایران نوشته اند که ابتدا نویسنده به توصیف جغرافیایی و سپس تاریخی و فرهنگی ماوراءالنهر می پردازد وی به ماوراءالنهر در دوره خلفای اموی و عباسی وبعد دوره مغول و سپس به عصر صفویان اشاره می کند تا اینکه به بررسی ماوراءالنهر در دوره قاجاریان می پردازد وی ضمن پرداختن به روابط سیاسی ایران و روسیه و عهد نامه های گلستان و ترکمنچای به مسائل و مشکلات دوره ناصرالدین شاه و صدرات آقا خان نوری اشاره می نماید بعد زمینه های که موجب شکل گیری پیمان آخال شد بررسی می کند این مقاله هرچند که فقط به پیمان آخال پرداخته است اما زمینه های اصلی حمله روسیه به ماوراءالنهر و عدم مداخله ایران و برخی مسائل و مشکلات سیاسی و نظامی ایران را مطرح نساخته است . این مهم در کتاب معاهدات و قراردادهای تاریخی در دوره قاجار تالیف غلامرضا طباطبایی مجد ، نسبتاً مشروح به رابط سیاسی ایران با روسیه تزاری و انگلیس پرداخته است وی زمینه های معاهدات و پیمانهای گلستان و ترکمنچای و آخال را بررسی و آنها را بیان داشته ، این اثر با توجه به بررسی زمینه های تاریخی روابط و عوامل مؤثر در شکل گیری پیمانهای دوره قاجار خصوصاً پیمان آخال، منبع قابل اعتمادی در زمینه پژوهش حاضر می باشد .

کتاب روس و انگلیس در ایران تالیف فیروز کاظم زاده از جمله منابع معتبری در شرح روابط و مداخلات این دو قدرت در ایران عصر قاجاریه محسوب می‌گردد این کتاب تاریخ روابط روسیه و ایران در نیم قرن منتهی به جنگ جهانی اول را بررسی میکند در این کتاب رقابت و کشمکش روس و انگلیس در آسیای میانه، پیشرویهای پی در پی روسیه در سرزمینهای ایران و به دنبال آن انعقاد عهدنامه آخال مورد بررسی قرار گرفته و موضع گیریهای انگلستان در این باره نیز بیان شده است. در بخشهای بعدی کتاب نویسنده به تحلیل و بررسی برخی از امتیازات عمده روسها تا دوره مشروطه پرداخته و چگونگی اعطای این امتیازها و همچنین اجرا یا انحلال آنها را مورد بررسی قرار داده است. در سفرنامه ترکستان از پاشینو ترجمه جمشید کیانفر و سایر کتابهای مربوط به روابط خارجی ایران قابل مشاهده است. اما بطور خاص به این موضوع کمتر پرداخته شده است که در این پژوهش سعی شده به نقش معاهده آخال در تثبیت مرزهای شمال شرقی ایران پرداخته شود.

۱-۶- روش و ابزار تحقیق:

روش تحقیق در این پژوهش توصیفی - تحلیلی است که بر پایه اسناد و منابع کتابخانه ای می‌باشد.

۱-۷- موانع و مشکلات تحقیق

هر محقق برای کار تحقیقی ناچار است مشکلاتی را پشت سر بگذارد و بدون شک فراز و نشیب هایی را هم به همراه داشته با توجه به اینکه جمع آوری اطلاعات در منابع تاریخی بصورت مستقل نبوده محقق می‌بایست با مطالعه دقیق و جستجوی خط به خط کتابها مطالب مرتبط با موضوع را شناسایی و نسبت به استخراج و فیش برداری آنها اقدام نماید. نکته بسیار مهم آن است که در تهیه و بهره برداری از این منابع متأسفانه هیچ یک از مراکز علمی و پژوهشی کمکی نکردند و حتی از در اختیار گذاردن برخی آثار خودداری نمودند. عدم دسترسی به منابع ارزشمند در شهر محل زندگی و یا محل تحصیل، محقق را بر آن داشت تا ضمن صرف وقت و هزینه مجبور به مسافرت به شهرهای تاریخی ایران مثل تهران و اصفهان و مشهد نماید ولی با این همه مشکلات، محقق سعی کرده اطلاعات خوبی را در ارتباط با رساله خود جمع آوری و نسبت به تنظیم و نگارش آن اقدام کند.

۱-۸- فصل بندی پژوهش

رساله فوق برگرفته از کتب و اسناد تاریخی راجع به نقش معاهده آخال در تثبیت مرزهای ایران می باشد و این رساله مشتمل بر پنج فصل به شرح ذیل تهیه و تنظیم شده است .

فصل اول : در این فصل تحت عنوان کلیات به مباحث مقدماتی و همچنین برخی از منابع استفاده شده در رساله به طور اجمالی و مختصر معرفی و پرداخته شده است .

فصل دوم : در این فصل نگاهی اجمالی به اوضاع سیاسی نظامی ایران در دوره قاجار با تکیه بر مساله هند ، علل و زمینه های تحمیل معاهده آخال با توجه به اوضاع و احوال سیاسی ایران و نقش انگلیس و توسعه طلبی روسیه و همچنین به ساختار نظامی ایران و روس و میزان اطلاعات رجال و دولتمردان دوره قاجار از تحولات بین المللی ، پرداخته شده است .

فصل سوم : در این فصل جریانات جنگ مرو ، زمینه ها و تمهیدات آغاز جنگ ، روند جنگ و نتایج آن بررسی و به تشریح و تبیین تاثیرات روانی و اجتماعی حملات ترکمن ها در خراسان و استرآباد اختصاص دارد و در آن رفتار و روابط حکمرانان مرزی ایران با ترکمن ها و تاثیر این روابط بر روند حملات ترکمنها را توضیح داده و سپس به بیان تاثیرات حملات ویرانگر بر امنیت پرداخته می شود .

فصل چهارم : این فصل به روابط ایران و ترکمن ها بعد از جنگ مرو اختصاص دارد که در آن ابتدا تاخت و تازهای ترکمن ها در ایران بعد از جنگ و موضوع دولت مرکزی در برابر این اقدامات بازدارنده ی ترکمنها را مشروحا بیان نموده ، سپس به پیشروی روسها در حوزه شرق دریای خزر پرداخته و روند سلطه روسیه بر ترکمن ها را بررسی و به موضع ایران و انگلیس در برابر این جریان پرداخته می شود .

فصل پنجم : نیز چگونگی انعقاد قرار داد و مسائل مربوط به تعیین مرزها با روسیه و بازبینی ها و تجدید نظرهایی که در متن قرار داد و در مرز شمال شرقی با روسیه پیش آمده مطرح می شود .

۱-۹- نقد و بررسی منابع تحقیق

به طور مختصر برخی از منابع مورد استفاده در این پایان نامه معرفی شده اند . این منابع در چهار دسته شامل اسناد ، منابع اولیه ، سفرنامه ها و منابع تحقیقاتی مورد ارزیابی قرار گرفته اند

۱-۹-۱- اسناد

اسناد ، مدارک تاریخی بسیار مهمی هستند که چون در روند اداری و روزمره ای خود تولید شده اند ، از بسیاری داوریهها و ملاحظه کاریها که در آثار مورخان ممکن است وجود داشته باشد به دور هستند . به همین دلیل می توانند منبع موثقی برای مطالعات تاریخ به شمار آیند . اسناد

استفاده شده در رساله حاضر ، بیشتر از دسته اسناد منتشر شده می باشند . چرا که با گذشت نزدیک به یک قرن از فروپاشی سلسله قاجار ، بسیاری از اسناد مربوط به این دوره منتشر شده اند . از این رو در تدوین این پژوهش ، بیشتر از این دسته اسناد که به صورت مدون به چاپ رسیده اند ، استفاده شده است .

۱-۹-۲- اسناد سیاسی دوران قاجاریه و یکصد سند تاریخی

این آثار توسط ابراهیم صفایی جمع آوری و تدوین شده که حاوی اسناد گوناگونی از دوره قاجار در زمینه امتیازات ، رجال و کارگزاران ، و دخالت‌های دول بیگانه ، خصوصاً روس و انگلیس در امور داخلی ایران می باشد .

۱-۹-۳- رسایل سیاسی عصر قاجار

تالیف و تدوین غلامحسین زرگری نژاد می باشد. کتاب مزبور شامل فصول مهمی در تاریخ افکار و حرکت اجتماعی ایران در دوره قاجار است. این اثر حاوی منابع منتشر نشده ای می ماند : اندرزنامه ها ، جزوه های سیاسی ، رسالات برخی از نویسندگان اجتماعی ، اسناد رسمی ، مجموعه های مدارک طبقه تجار و عرض حالهای طبقات عامه مردم است. کتاب مزبور را می توان به عنوان مجموعه ای از اسناد ارزشمند و معتبر تاریخی مورد استفاده قرار داد ، که در شناسایی اوضاع سیاسی ، اجتماعی و اقتصادی ایران در دوره قاجار بسیار مفید می باشد.

۲-۹-۹-منابع اولیه

۲-۹-۱- ناسخ التواریخ (تاریخ قاجاریه)

این کتاب در ۳ جلد توسط محمد تقی خان لسان الملک سپهر به نگارش درآمده . لسان الملک دوره سه شاه قاجار فتحعلی شاه تا ناصرالدین شاه را تجربه و ۸۱ سال زیست از همان دوران جوانی وارد کارهای دیوانی شد در سال ۱۲۵۸ ق به دستور محمد شاه و تشویق حاج میرزا آقاسی مامور شد تا تاریخ قاجاریه را به رشته تحریر در آورد

سپهر کتاب اول تاریخ قاجاریه را در دو جلد ، جلد اول به بررسی اصل و نسب قاجاران و نحوه قدرت گیری آنان پرداخته و در جلد دوم دوران پادشاهی محمد شاه را شامل می شود (از آغاز تا پایان سلطنت فتحعلی شاه جلد اول و سلطنت محمد شاه را در جلد دوم) تالیف کرد . در عهد ناصرالدین شاه هم جلد سوم یا کتاب دوم را نوشت حوادث دوره زمامداری ناصرالدین شاه تا سال ۱۲۷۴ ق / ۱۸۵۷ م را در بر دارد . ناسخ التواریخ یک تاریخ عمومی است اطلاعات مفیدی راجع به امور داخلی ایران و روابط خارجی بدست می دهد و تحولات سیاسی و اجتماعی ایران در دوره سه پادشاه را به تصویر کشیده است . و آن بخش از اطلاعات این اثر که به مسائل اجتماعی ارتباط دارد اهمیت زیادی دارد زیرا خود مولف شاهد آن بوده ، بن مایه نگارش ناسخ

التواریخ مسموعات ، مشاهدات و خاطرات و یادداشتهای فردی مولف و برخی اسناد و نوشته های تاریخی است که در مجموع به شیوه ای روان و بیان سلیس به رشته تحریر در آمده است . در پژوهش حاضر از جلد یک پیرامون جنگ های ایران و روسیه و قراردادهای بهره گرفته و از جلد سوم مباحثی مربوط به جغرافیای تاریخی آسیای مرکزی و ماورالنهر و نیز روابط مردمان این مناطق با حکومت ایران در دوره ناصری و حوادث پیرامون آن استفاده شده است .

۲-۹-۲- روضه الصفای ناصری

رضاقلی خان هدایت در سال ۱۲۱۵ ق / ۱۸۰۰ م به دنیا آمد . پدرش جزء دیوانیان آقا محمدخان و فتحعلی شاه بود. رضا قلی خان کارهای دیوانی را از دستگاه حسینعلی میرزا فرمانفرما و حسنعلی میرزا شجاع السلطنه شروع کرد . پس از فوت ملک الشعرا به دربار فتحعلی شاه احضار و در زمان محمدشاه تربیت یکی از فرزندان شاه بنام عباس میرزا ملک آرا را برعهده داشت. در زمان ناصرالدین شاه ابتدا در دارالفنون کارهایی به او محول شد سپس ناصرالدین شاه او را مامور نوشتن روضه الصفا کرد . رضا قلی خان روضه الصفای ناصری را در سه مجلد به رشته تحریر در آورد در سال ۱۲۷۰ ق همزمان با هفتمین سال سلطنت ناصرالدین شاه به شرح ذیل به پایان برد :

مجلد اول : روضه الصفای ناصری : در بیان وقایع سلسله صفویه و افشار .

مجلد دوم : در بیان وقایع سلسله زندیه و سلسله قاجاریه تا پایان سلطنت فتحعلی شاه قاجار

مجلد سوم : در بیان سلطان محمد شاه و هفت سال از سلطنت ناصرالدین شاه قاجار .

این کتاب به مانند اغلب تالیفات درباری عصر قاجار از بیان برخی از حقایق خودداری نموده و به تملق و چاپلوسی از قاجارها پرداخته، با این وجود کتاب مزبور حاوی اطلاعات مفید در رابطه با اوضاع سیاسی ایران در عصر قاجار و روابط ایران با دول اروپایی تا سالهای نخستین پادشاهی ناصرالدین می باشد. از این اثر در پژوهش حاضر به ویژه در موضوع روابط سیاسی و تحولات مناطق ماورالنهر استفاده شده است .

۲-۹-۳- تاریخ بیداری ایرانیان

این کتاب اثر ناظم الاسلام کرمانی می باشد که یکی از نخستین نمونه های تاریخ نگاری نوین در ایران به شمار می رود. کتاب مزبور حاوی اطلاعات سودمندی درباره اوضاع و احوال سیاسی ایران از اواخر دوره ناصری به بعد می باشد. این اثر با پرداختن به شاهان ، رجال و کارگزاران دوره قاجار ، نقش آنها را در پیشبرد و یا انحطاط ایران مورد بررسی قرار داده است .

در این اثر به برخی از امتیازات و اگذار شده به بیگانگان و پیامدها و بازتابهای این امتیازات در بین اقشار مختلف مردم ایران اشاره شده است .

۲-۹-۴- خلسه

کتاب خلسه از نوشته های باز پسین سالهای زندگی محمدحسن خان اعتماد السلطنه و دوران پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار است . نویسنده جرات آن را نداشته که اندیشه خود را آزادانه و بی پروا به روی کاغذ آورد از این رو چنین می نماید که در حالت بین خواب و بیدار دیده است. از این کتاب در رابطه با شناخت ماهیت و اقدامات برخی از رجال عصر قاجار استفاده شده است .

۲-۹-۵- خاطرات سیاسی امین الدوله

این کتاب شرح حالی است از میرزا علی خان امین الدوله به قلم خود او ، که آینه ای از اوضاع سیاسی زمان مولف است . در این کتاب دسته بندیهای سیاسی ، دسیسه بازیها و کینه ورزیهای رجال ایران نسبت به یکدیگر به تصویر درآمده که از خلال این نوشته ها و افشاگریهای هر کدام از افراد نسبت به یکدیگر تا حدودی می توان به شخصیت واقعی آنان پی برد. علاوه بر این چون مولف از رجال سیاستمدار بلند پایه دوره ناصری و مظفری می باشد کتاب وی می تواند به عنوان منبعی معتبر برای شناخت اوضاع تاریخی آن مقطع مورد استفاده قرار گیرد . این کتاب رقابت دو کشور روس و انگلیس ، دخالتها و کارشکنی های آنها در امور داخلی ایران را به تصویر کشیده

۳-۹-۹- سفرنامه ها

سفرنامه های غربی ، حاوی نکات در خور توجهی درباره مسایل تاریخ ایران در دوره قاجار هستند . اصولاً گزارش هایی که در سفرنامه های غیرایرانیان درباره مسایل ایران نوشته شده ، از این جهت که به دور از جو اختناق حاکم بر کشور بوده ، از اهمیت زیادی برخوردار است .

۳-۹-۱- ایران و قضیه ایران

اثر جرج ناتیل کرزن می باشد که در سال ۱۳۱۰ ق / ۱۸۹۲ م به رشته تحریر درآمده است . این کتاب یکی از مهمترین منابع در مورد تاریخ قاجار می باشد . زیرا که نتیجه مسافرت های او به ایران و بهره مندی از آرشیو وزارت خارجه انگلیس می باشد که وی مدت چندین سال به عنوان کفیل و وزیر در آن جا به کار اشتغال داشت . مجموعه مطالب دو جلدی این اثر می تواند محقق را در درک اوضاع سیاسی ، اجتماعی و اقتصادی دوره قاجار ، بویژه از اواخر سلطنت ناصرالدین شاه به بعد ، یاری نماید . در این کتاب رقابت دو دولت امپریالیستی روس و انگلیس در دوره مورد بحث به خوبی به چشم می آید.